

دانشتاری فرهنگ و تمدن گیلان

www.ketab.ir

ماهیان گیلان

کیوان عباسی رنجبر

www.ketab.ir

سرشناسنامه	: عباسی رنجبر، کیوان
عنوان و پدیدآور	: ماهیان گیلان / کیوان عباسی
مشخصات نشر	: رشت: فرهنگ ایلیا، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۰-۵۱۷-۲
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: ماهیان -- ایران -- گیلان
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۶ ع ۲ الف / ۶۳۴ QL
رده‌بندی دیویی	: ۵۹۷ / ۰۹۵۵۲۳
شماره کتابخانه ملی	: ۴۶۰۸۳۰۷

دانشنامه فرهنگ و تمدن گیلان - ۶۶

فرهنگ گیلان

- ماهیان گیلان
- کیوان عباسی رنجبر
- سرپرست مجموعه: فرامرز طالبی
- چاپ نخست: ۱۳۹۶ ● شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه ● شماره نشر: ۶۲۲
- آماده‌سازی و نسخه‌برداری: کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا
- استفاده پژوهشی از این اثر با ذکر مأخذ آزاد است.
هرگونه استفاده تجاری از این اثر، به هر شکل، بدون اجازه کتبی ناشر ممنوع است.
- نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشت، خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ صفایی، خ حاتم، شماره ۴۹
- تلفن: ۳۳۳۴۷۱۳ - ۳۳۳۴۷۱۲ ● دورنگار: ۳۳۳۲۱۸۲۸ - ۰۱۳
- پست الکترونیکی: Email: nashreilia@yahoo.com
- سایت‌های اطلاع‌رسانی: www.artguilan.ir, www.farhangeilia.ir

یادداشت حوزه‌ی تاریخی زمین

گیلان بی هیچ گرافه و دمان، یکی از کهن‌سالترین زیستگاه‌ها و خاستگاه‌های فرزندان ایران زمین است. این سرزمین سرانگیز و خرم چون رشک بهشت، فراخنای تاریخ ایران و فرازگاه تاریخ نشیمن ایران است. گیلان از دیرین روزگاران، پناهگاه گریزندگان از ستم خلفا بوده و چه بسیار از دین‌داران و پناه‌آورانی که در این دیار بالیدند و با یاری مردمان آن، ستم‌گام جور و ستم را از تخت فروکشیدند.

این دیار همان دیاری است که علویان را از تیغ ستم خانای اموی و عباسی پاس داشت، همان دیاری است که بیگانگان یونانی، عرب و ترک هرگز نتوانستند بر آن دست یازند و از آن باج ستانند.

ولی امروز از گیلان بزرگ چه مانده است جز نشانه‌هایی در دل کتاب‌های تاریخ و بناهایی که رو به ویرانی‌اند و یادها و نواحی در باورها و آیین‌ها و آوایی که بر زبان مردان و زنان این دیار به زیبایی نشسته‌اند و بر شیوه‌های زیست مردم سامان دلالت دارند.

برای شناخت آنچه از این میراث بزرگ مانده است، باید گام‌های استوار برداشت و دستاورد پژوهش‌ها و تحقیقات اندیشمندان را گردآوری و به نسل جوان و نسلی که فردای این دیار از آن اوست، سپرد.

شناخت و بازکاوی این زوایای آشکار و پنهان از سال‌ها پیش اساسی‌ترین دغدغه‌ی فکری و فرهنگی ما بود و امروز دانشنامه‌ی فرهنگ و تمدن گیلان گامی کوچک ولی محکم در راستای رسیدن به این هدف است.

این مجموعه حاصل تحقیقات و پژوهش‌های جمعی از گیلان‌شناسان زاده است. پس راه نیست که برنامه‌ریزان بتوانند از نتایج این مطالعات و پژوهش‌ها در راستای توسعه‌ی فرهنگی، اجتماعی و حتی اقتصادی برای ترسیم چشم‌انداز آینده‌ی استان، سود ببرند.

بر خود فرض می‌دانم از تمامی کوشندگان این کار سترگ، به ویژه محققان و پژوهندگان، ناشر گرامس و شورای محترم پژوهشی دانشنامه‌ی فرهنگ و تمدن گیلان تقدیر نمایم. سپاس‌گزار دوستانی باشم که مشوق ما برای ادامه‌ی این راه هستند.

غلامرضا قاسمی

فهرست مطالب

مقدمه / ۱۲

ماهیان: سیلان / ۱۹

ماهیان خاویاری / ۲۱ / کیلکا ماهیان / ۲۲ / ماهیان استخوانی / ۲۳

برخی مفاهیم و اصطلاحات تخصصی / ۳۰

شکل بدن و فلس / ۳۰ / دهان و دندان / ۳۴ / سیستم‌های تغذیه‌ای / ۳۵ / خانواده و گونه‌ها / ۳۶

کلید آسان شناسایی خانواده‌های ماهیان آب‌های استان گیلان / ۴۰

خانواده دهان‌گرد ماهیان / ۴۱

دهان‌گرد خزری / ۴۴

خانواده‌ی تاس‌ماهیان یا ماهیان ماه‌یار / ۴۶

تاس‌ماهی سبیری / ۴۸ / تاس‌ماهی ماه‌یار / ۴۹ / تاس‌ماهی شکم برهنه، شیب / ۵۰

تاس‌ماهی ایران، قره‌برون / ۵۱ / استرلیاد / ۵۲ / رون‌برون / ۵۳ / فیل‌ماهی / ۵۴

خانواده مارماهیان / ۵۵

مارماهی حقیقی / ۵۶

خانواده شگ‌ماهیان / ۵۷

شگ‌ماهی برآشنی‌کووی / ۵۹ / شگ‌ماهی خزری / ۶۰ / شگ‌ماهی انزلی / ۶۲ / شگ‌ماهی گرگان

/ ۶۳ / شگ‌ماهی مهاجر خزری / ۶۴ / شگ‌ماهی چشم درشت / ۶۵ / شگ‌ماهی کله‌گرد / ۶۶

شگ‌ماهی ولگا / ۶۷ / کیلکای خزری / ۶۸ / کیلکای آنچوی / ۶۹ / کیلکای چشم‌درشت / ۷۱

خانواده کپورماهیان / ۷۲

ماهی سیم / ۷۴ / مرواریدماهی خاردار لب‌نازک / ۷۵ / خیاطه‌ماهی سمیعی / ۷۶ / شاه‌کولی، سفید

کولی / ۷۷ / مرواریدماهی کورا / ۷۹ / مرواریدماهی قفقاز / ۸۰ / سیم چشم‌سفید / ۸۲ / سس‌ماهی کورا

/ ۸۳ / سیم‌نما / ۸۴ / سیاه‌ماهی لنکران / ۸۵ / کاراس نقره‌ای، کاراس وحشی / ۸۶ / کپور علفخوار / ۸۷

/ کپور معمولی / ۸۸ / تیز کولی / ۸۹ / کپور نقره‌ای / ۹۱ / کپور سرگنده / ۹۲ / ماهی ریزنقره‌ای / ۹۳

/ ماش‌ماهی / ۹۴ / کولی / ۹۵ / سس‌ماهی خزری / ۹۶ / سس‌ماهی سرگنده / ۹۷ / سس‌ماهی لب‌کلفت

/ ۹۸ / کپور سیاه / ۹۹ / شمشیر ماهی آب‌شیرین / ۱۰۰ / ماهی امورنما / ۱۰۲ / ماهی مخرج‌لوله‌ای

/ ۱۰۳ / ماهی کولمه / ۱۰۴ / ماهی سفید / ۱۰۵ / سرخ‌بله / ۱۰۶ / ماهی سفید رودخانه‌ای / ۱۰۷ / لای

ماهی / ۱۰۸ / سیاه‌کولی / ۱۰۹

خانواده رفتگر ماهیان خاردار / ۱۱۰

رفتگر ماهی فریدپاک ۱۱۱ / رفتگر ماهی کیوان ۱۱۲ / رفتگر ماهی طلایی ۱۱۳ / رفتگر ماهی خرز ۱۱۴

خانواده رفتگر ماهیان سنگی / ۱۱۴

رفتگر ماهی سفیدرود ۱۱۷

خانواده اسبله ماهیان / ۱۱۸

اسبله ۱۱۹

خانواده اردک ماهیان / ۱۲۰

اردک ماهی ۱۲۱

خانواده آزاد ماهیان / ۱۲۲

ماهی ادا کتا ۱۲۰ / قزل آلائی رنگین کمان ۱۲۴ / ماهی آزاد دریای کاسپین ۱۲۵ / قزل آلائی خال قرمز ۱۲۰ / میله ماهی آزاد ۱۲۷

خانواده چرب ماهیان / ۱۱

چرب ماهی آب شیرین ۱۱

خانواده گل آذین ماهیان / ۱۳۰

گل آذین ماهی ۱۳۱

خانواده گامبوزیا ماهیان / ۱۳۲

ماهی گامبوزیا ۱۳۴

خانواده سه خار ماهیان / ۱۳۵

ماهی سه خار ۱۳۶ / ماهی نه خار ۱۳۷

خانواده نی ماهیان / ۱۳۸

نی ماهی، سوزن ماهی ۱۴۰

خانواده سوف ماهیان / ۱۴۱

سوف تالابی ۱۴۳ / سوف معمولی، سوف سفید ۱۴۴ / سوف دریایی ۱۴۵

خانواده کفال ماهیان / ۱۴۶

کفال طلایی، کفال پوزه پهن ۱۴۸ / کفال پوزه باریک ۱۴۹

خانواده گاوماهیان / ۱۵۰

مترسک پوزه‌دراز ۱۵۲ / مترسک عبدالرحمانف ۱۵۳ / مترسک بائر ۱۵۴ / مترسک شفاف ۱۵۵ /
مترسک گرانول ۱۵۶ / مترسک ستاره‌ای ۱۵۷ / مترسک سرگنده ۱۵۸ / مترسک پینچوک ۱۶۰ /
گاوماهی کوچک هیرکان ۱۶۱ / گاوماهی کوچک قفقاز ۱۶۲ / گاوماهی کوچک ایلین ۱۶۳ /
گاوماهی کوچک دم‌دراز ۱۶۴ / گاوماهی قدیمی ۱۶۵ / گاوماهی خزری ۱۶۶ / گاوماهی گرد
۱۶۷ / گاوماهی شنی ۱۶۸ / گاوماهی عمق‌زی ۱۶۹ / گاوماهی سرگنده خزر ۱۷۰ / گاوماهی
ایران ۱۷۱ / گاوماهی راتان ۱۷۲ / گاوماهی سیرمان ۱۷۳ / گاوماهی بینی لوله‌ای ۱۷۵ / گاوماهی
رینو ۱۷۶

ماهیان ریتیم غیربومی آب‌های طبیعی گیلان / ۱۷۷

ماهی حوض ۱۷۹ / کوی ۱۸۰ / گویی ۱۸۰ / پاکو ۱۸۱ / ماهی سرماري ۱۸۱ / چاقو ماهی ۱۸۲
/ پنگویی بلند ۱۸۲ / مریه‌ماهی زره‌دار ۱۸۳ / سرسوسماري ۱۸۴

واژنامه / ۱۸۵

کتابنامه / ۱۸۶

منابع غیرفارسی / ۱۸۸

نمایه‌ها / ۲۰۱

چکیده انگلیسی / ۲۰۷

تقدیم به استاد گرانقدر، الگوی علم و اخلاق،

جناب آقای دکتر بهرام کیایی

و

همه دوست داران و حامیان طبیعت ایران

مقدمه

ماهیان بیشترین تعداد گونه مهره‌داران را تشکیل داده و در آب‌های شور تا شیرین و از اعماق بالای اقیانوس‌ها تا انواع آب‌های شیرین و از آب‌های گرم ۴۰ درجه سانتی‌گراد تا زیر صفر درجه زیست می‌کنند. امروزه حدود ۴۳ درصد تعداد گونه‌های ماهیان دنیا (طبق نتایج منحصربه‌فرد مختلف ۳۰۵۰۰ تا ۳۳۴۰۰ گونه)، صرفاً در آب‌های شیرین مانند دریاچه‌ها، تالاب‌ها، آب‌بندان‌ها، رودخانه‌ها، نه‌رهای فصلی و غیرفصلی کوهستانی و نیز چشمه‌های مختلف و حتی غارهای زیرزمینی پراکنش دارند. بنابراین آن‌ها برای زیست در منابع آبی مختلف، باید سازش‌های کافی و لازم را داشته باشند. این سازگاری‌ها شامل تغییرات ریختی خارجی و داخلی، فیزیولوژی و رفتارشناختی هستند. در شناسایی ماهیان به‌عنوان خصوصیات کلیدی استفاده می‌شود. در صفحات بعد توضیحات مختصری راجع به آن‌ها ارائه شده است تا خوانندگان، اعم از کارشناسان شیلاتی تا صیادان و نیز افراد علاقمند به طبیعت و آبزیان، با مطالعه‌ی آن‌ها بتوانند راحت‌تر نمونه‌های ماهیان حوزه‌ی ایرانی دریای کاسپین و استان گیلان را شناسایی کنند.

ماهیان دریای کاسپین و از جمله استان‌های شمالی ایران، ابتدا از سال‌های ۱۷۷۵ میلادی (۱۱۳۳ خورشیدی)، سپس در سال‌های ۱۸۷۱، ۱۹۳۴، ۱۹۴۹، ۱۹۹۷ (۱۲۴۹، ۱۳۱۲، ۱۳۲۷، ۱۳۷۵ خورشیدی) مورد مطالعات ماهی‌شناسی قرار

گرفتند و هدف اصلی این پژوهشگران به‌ویژه هکل، گوئتر، کسلر، نیکولسکی، درژاوین و برگ، بررسی کلی فون ماهیان ایران و دریای کاسپین یا مناطقی خاص از آن بوده است. در دو دهه‌ی اخیر در سواحل ایرانی دریای کاسپین، مطالعات خوبی انجام شده که می‌توان از مطالعات عبدلی (۱۳۷۸)، عباسی و همکاران (۱۳۷۸)، نادری و عبدلی (۱۳۸۳)، عبدلی و نادری (۱۳۸۷) و کیوانی و همکاران (۱۳۹۵) نام برد و در بین آن‌ها مطالعه‌ی عباسی و همکاران (۱۳۷۸) خاص حرره‌ی دلب‌انزلی و سفیدرود بوده و ۶۳ گونه و زیرگونه ماهی در این دو اکوسیستم بزرگ آب شیرین استان گیلان شناسایی شد. نادری و عبدلی (۱۳۸۳) و عبدلی و نادری (۱۳۸۷) حدود ۸۲ گونه و زیرگونه ماهی را از آب‌های دریایی و شیرین استان‌های شمالی یعنی گیلان، مازندران و گلستان گزارش کردند. از آنجا که در استان گیلان بیش از ۲۰۰ کیلومتر ساحل دریایی و حدود ۴۵ رودخانه، چندین تالاب، چند هزار آب‌بندان و زارها و چشمه‌های کوهستانی مختلف وجود دارد و تاکنون از نظر ماهی‌شناسی به‌معمول کسی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، بنابراین در این کتاب اطلاعات نسبتاً خوبی از شناسایی گونه‌های ماهیان استان به همراه توضیحات کافی و نسبتاً ساده با تصاویر مناسب ارائه شده است.

امید است با حمایت بیشتر مسئولین استان، مطالعات ماهی‌شناسی در منابع آبی مختلف استان گیلان، به‌ویژه ساحل دریا، تالاب‌ها و رودخانه‌های انگی صورت گیرد و پایه‌ای برای تصمیم‌گیری‌های مدیریتی نظیر بهره‌برداری آب، سیادی و نیز حفاظت گونه‌ها باشد تا در آینده، به‌خاطر کاهش تنوع و ذخایر ماهیان در رودخانه‌ها و تالاب‌های گیلان، حسرت نخوریم.

دریای کاسپین بزرگ‌ترین دریاچه شور جهان است که در ناحیه‌ی شمال ایران، نواحی شرقی جمهوری فدراتیو روسیه و جمهوری آذربایجان، منطقه‌ی جنوب و غرب جمهوری قزاقستان و ناحیه‌ی غرب جمهوری ترکمنستان قرار دارد. مختصات آن ۴۶ درجه و ۳۸ دقیقه تا ۵۴ درجه و ۳۴ دقیقه طول شرقی و از

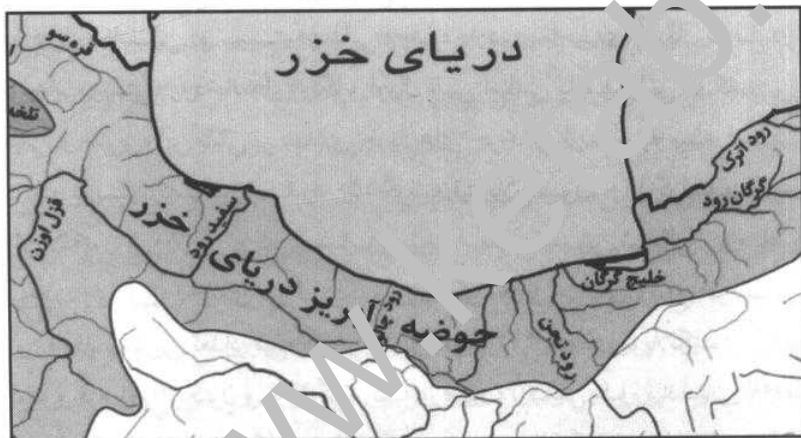
۳۶ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۱۳ دقیقه عرض شمالی است. طول آن ۱۰۳۰ کیلومتر و عرض آن در مناطق مختلف ۲۰۰ تا ۴۰۰ کیلومتر است. مساحت آن ۳۷۸-۳۹۰ هزار کیلومتر مربع، حجم آب آن ۷۸-۷۶ هزار کیلومتر مکعب و عمق متوسط آن حدود ۱۹۷ و حداکثر حدود ۱۰۲۵ متر است (کازانچف، ۱۹۸۱ و عبدالملکی و غنی نژاد، ۱۳۹۴). طول خطوط ساحلی دریای کاسپین حدود ۸۰۰۰ کیلومتر و طول سواحل ایرانی آن حدود ۹۰۰ کیلومتر است که از آستارا در غرب شروع می‌شود و تا رود اترک (ترکمن) در شرق پایان می‌یابد. دریای کاسپین به‌طور فرضی به سه قسمت شمالی، میانی و جنوبی تقسیم شده که به ترتیب حدود ۲۵، ۳۶ و ۳۹ درصد وسعت و حدود ۰/۵، ۳۳/۹ و ۶۵/۶ درصد حجم آب را تشکیل داده‌اند و متوسط عمق آن در این نواحی به‌ترتیب ۴/۴، ۱۹۲ و ۳۴۵ متر و حداکثر عمق به‌ترتیب ۷، ۱۰۱۷ و ۱۰۱۰ متر است (همان).

در دریای کاسپین شیب بسیار کمی از شمال به جنوب و نواحی ساحلی تا آب‌های عمیق‌تر وجود دارد و این شیب شامل عوامل غیرزنده (شوری و درجه حرارت) و زنده (تنوع و فراوانی گونه‌ها) است و این تغییر شیب می‌تواند جمعیت ماهیان و صید آن‌ها را تحت شعاع قرار دهد (عبدالملکی و غنی‌نژاد، ۱۳۹۴). دمای آب در زمستان در کاسپین شمالی (دهانه‌های ۱ و ۲) حدود صفر و در کاسپین جنوبی ۱۰ تا ۱۱ درجه سانتیگراد و در تابستان به ترتیب ۲۲ و ۲۷ درجه سانتیگراد است و شوری آب در کاسپین شمالی حدود ۰/۳، در کاسپین جنوبی ۱۱ تا ۱۳ و در خلیج قره‌بغاز در جمهوری ترکمنستان حدود ۳۰۰ درجه سانتیگراد (همان). شوری آب در دهانه‌ی رودخانه‌ها و خروجی تالاب انزلی نیز به‌خاطر برخورداری از آب شیرین کم است (معمولاً ۴ تا ۹ در هزار). در دریای کاسپین تعدادی خلیج و تالاب وجود دارد که معروف‌ترین آن‌ها خلیج‌های قره‌بغاز، قزاقستان، ترکمنستان و در ایران خلیج گرگان و تالاب انزلی است. همچنین ۵۰ جزیره‌ی بزرگ و کوچک با مساحت کل ۳۵۰ کیلومتر مربع در دریای کاسپین وجود دارد که بعضی به هم متصل شده‌اند و تشکیل مجمع‌الجزایر مانند باکو و آبشرون را داده‌اند. بیش

از ۱۳۰ رشته رودخانه وارد دریای کاسپین می‌شوند که بزرگ‌ترین آن‌ها ولگا، کورا و اورال، به ترتیب با آبدهی متوسط ۲۳۷، ۱۶/۸ و ۸/۱ کیلومتر مکعب در سال هستند و پس از آن‌ها ترک، سولاک، کوما و سامور و در ایران رودخانه‌های سفیدرود، تنکابن، هراز و پل‌رود می‌باشند (کازانچف، ۱۹۸۱ و عبدالملکی و غنی‌نژاد، ۱۳۹۴). رژیم آبی و هیدرولوژیک دریای کاسپین و همچنین عوامل بیولوژیکی مؤثر آن (بخش و ص زئوپلانتکتون و کفزیان) در محصول‌دهی این دریاچه تأثیر بسزایی داشته است. در تراکم ماهیان اقتصادی و غیراقتصادی منطقه تأثیر می‌گذارد و از این‌رو میزان صید در مناطق مختلف دریا از هم متفاوت است. طبق نظر قلی‌اف (۱۹۹۷)، در دریای کاسپین دو سیستم غذایی وجود دارد. در ناحیه‌ی شمال دریا، در تولیدات زیستی، رودخانه‌های ولگا و اورال نقش اساسی دارند ولی در کاسپین میانی و جنوبی، این نقش را عهدی جریان‌های چرخشی از عمق به سطح است. در دریای کاسپین حدود ۴۵۰ گونه فیتوپلانتکتون، ۱۲۰ گونه و فرم زئوپلانتکتون و ۳۸۰ گونه کفزی شناخته شده است. کاسپین شمالی به‌خاطر برخورداری از رودخانه‌ی بزرگ ولگا و رودخانه‌های وسیع حوضه‌ی رود ولگا، بیشترین تعداد گونه را داراست و شامل ۴۱۰ گونه فیتوپلانتکتون، ۱۲۰ گونه و فرم زئوپلانتکتون و ۲۳۴ گونه کفزی است (آبادی علوم قزاقستان، ۱۹۹۴). مجموعه‌ی ماهیان دریای کاسپین تنوع کمی دارد و به ۶۲ گونه در داخل دریا و حدود ۱۱۰ گونه در کل حوزه‌ی آبریز دریای کاسپین می‌رسد. در حالی که در دریای سیاه ۱۸۰ گونه ماهی و در دریای مدیترانه ۵۴۰ گونه ماهی وجود دارد (عبدالملکی و غنی‌نژاد، ۱۳۹۴: www.briancoad.com; www.fishbase.org).

ماهیان دریای کاسپین و حوزه‌ی آبریز آن (دریا، دلتا و رودخانه‌ها) بیش از ۱۱۰ گونه و زیرگونه‌اند که متعلق به ۱۸ خانواده هستند. بعضی از گونه‌ها فقط در دریا زیست می‌کنند و هرگز به آب شیرین وارد نمی‌شوند. برخی گونه‌ها تنها در رودخانه‌ها زیست می‌کنند و هرگز وارد آب دریا نمی‌شوند. تعدادی از گونه‌ها، هم در دریا و هم در رودخانه زیست می‌کنند و در واقع توانایی زیست در هر دو

محیط را دارند ولی جمعیت دریایی آن‌ها برای تخم‌ریزی باید وارد آب‌های شیرین شوند. برخی از گونه‌های ماهیان دریای کاسپین اغلب در مصب رودخانه‌ها زندگی می‌کنند و در نهایت، بعضی از ماهیان دریای کاسپین مراحل اصلی زندگی خود را در دریا سپری کرده ولی برای تخم‌ریزی باید وارد رودخانه‌ها و تالاب‌ها شده، زاد و ولد کنند، این دسته از ماهیان مهم‌ترین و ارزشمندترین ماهیان دریای کاسپین هستند که از این دسته می‌توان به ماهیان خاویاری، ماهی آزاد، ماهی سفید و دهن‌گرد دریای کاسپین اشاره کرد.

شکل ۱- کروکی حوزه‌ی ایرانی دریای خزر و سواحل استان گیلان

تعداد گونه‌های ماهیان آب‌های داخلی ایران امروزه بیش از ۲۰۰ گونه می‌رسد و به‌نظر می‌رسد در سال‌های آتی به حدود ۲۵۰ گونه نیز افزایش یابد. ماهیان آب‌های داخلی ایران متعلق به ۲۵ خانواده‌اند که بیش از ۸۰ درصد گونه‌ها متعلق به خانواده‌های کپورماهیان (Cyprinidae)، رفتگرماهیان سنگی (Nemacheilidae)، کپورماهیان دنداندار (Cyprinodontidae)، رفتگرماهیان خاردار (Cobitidae) و گاوماهیان (Gobiidae) هستند.